

ВІДНОВЛЕННЯ РУАНДИ ПІСЛЯ ГЕНОЦИДУ 1994 РОКУ:

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД
ТА УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Автор дослідження:
Олег Преловський

РЕЗЮМЕ

Геноцид 1994 року в Руанді, спричинений тривалою міжетнічною напругою між хуту та тутсі, призвів до загибелі сотень тисяч людей та значних руйнувань в країні. Після завершення конфлікту та приходу до влади Руандійського патріотичного фронту під керівництвом Поля Кагаме в країні розпочався процес відновлення. Він передбачав, зокрема, створення нового уряду, відновлення безпеки та забезпечення правосуддя для жертв геноциду. Важливу роль в останньому відіграли міжнародні та національні судові інститути.

Для України, яка наразі бореться з агресією з боку Росії, досвід Руанди може бути цінним джерелом експертизи в процесі післявоєнного відновлення. Так, вартим уваги є досвід Руанди в реінтеграції звільнених територій, зокрема в контексті долучення до цього процесу армії. Крім того, економічне відродження України, як і у випадку Руанди, значною мірою залежатиме від розвитку сільського господарства та залучення іноземних інвестицій. Насамкінець, Україна може скористатися досвідом Руанди в забезпеченні правосуддя з метою притягнення до відповідальності винних у скоєнні воєнних злочинів. Перелічені заходи допоможуть Україні уникнути небажаних ризиків у процесі повоєнного відновлення та створити умови для стійкого миру.

ЗМІСТ

[Історична складова: передумови громадянської війни в Руанді](#)

[Гуманітарно-політичне відновлення Руанди](#)

[Економічна реконструкція Руанди](#)

[Відновлення правосуддя: міжнародні та національні суди](#)

Історична складова: передумови громадянської війни в Руанді

Упродовж 1990-1994 рр. Руанда пережила один із найбільших епізодів геноциду другої половини ХХ ст. Громадянська війна — як її переважно називають в англomовній літературі — спалахнула внаслідок тривалої міжетнічної напруги між двома народностями: хуту (панівною більшістю населення Руанди) та тутсі (меншістю населення країни). За критеріями ООН, Руанда є моноетнічною державою, що підтверджувалося нечисленністю етнічних, мовних (представники обох етнічностей розмовляють мовами однієї групи) чи релігійних конфліктів. Сутички, що виникали, мали переважно побутовий характер, й етнічний фактор у них часто стирася в силу міжетнічних шлюбів.

Однак вагомим був зовнішній вплив, зокрема зі сторони Німецької імперії та Бельгії, які протягом ХІХ — першої половини ХХ ст. запровадили на цих територіях колоніальне правління. В період з 1894 року до кінця Першої світової війни Руанда була частиною німецької Східної Африки. Німецька колоніальна адміністрація не вносила суттєвих змін до усталених на той час соціальних звичаїв, однак почала формалізувати відмінності між етнічними групами хуту та тутсі. В питаннях управління німці поклалися на монархію тутсі, що існувала на той момент. Це посприяло зміцненню переваги тутсі над хуту, що становили більшість населення Руанди. У цей період на

території Руанди почали розвиватися товарні культури, зокрема кава, що стало значним рушієм економіки, але також призвело до посилення експлуатації робітників з-посеред народности хуту¹.

По завершенню Першої світової війни, внаслідок якої на Німеччину були накладені репарації, а її територіально невеликі, проте необхідні Європі африканські колонії зазнали поділу, руандійські землі, відповідно до мандату Ліги Націй, були передані під контроль Бельгії, яка продовжила політику штучної нерівності на користь однієї з народностей — тутсі. Це не тільки закріпило економічну залежність Руанди від товарних культур, але й зміцнило наявну соціальну ієрархію, оскільки вожді тутсі отримали повноваження примушувати робітників хуту до праці. Економічною вигодою, отриманою від виробництва кави, непропорційно користувалася еліта тутсі, що загострило ворожнечу між етнічними групами, яка поступово назривала. На наступних етапах колоніального правління бельгійський уряд почав визнавати невдоволення, що зростало серед хуту. До моменту закінчення Другої світової війни в колоніальній політиці відбулися зміни, оскільки деякі колоніальні чиновники почали підтримувати вимоги хуту щодо рівності. Кульмінацією подій стала революція 1959 року, в ході якої політична мобілізація хуту призвела до

¹ Daniels, S. (2021) "Rwanda's Coffee Industry: Colonialism and the Impact of Fair Trade Coffee". Oswald Research and Creativity Competition. 40.
<https://uknowledge.uky.edu/oswald/40>

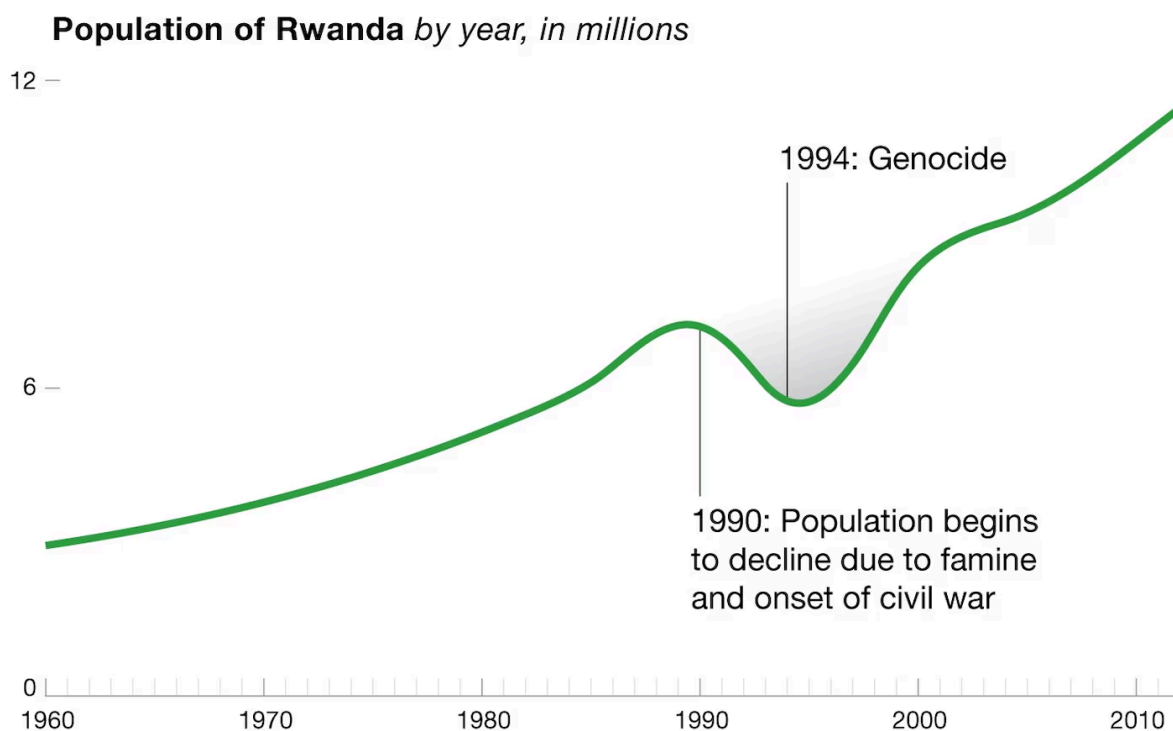
насилля проти тутсі та остаточного повалення влади останніх².

Згодом, після здобуття незалежності, Руанда пережила значну політичну нестабільність. Політика адміністрації першого президента Грегуара Каїбанди (1962-1973 рр.), який походив з племені хуту, була відзначена опором до тутсі, що призвело до насильства та переміщення багатьох представників цієї народности. У 1973 році Жувеналь Габ'яримана, ще один представник народности хуту, захопив владу в результаті військового перевороту. Його режим продовжив політику відчуження тутсі, що ще більше закріпило етнічні розбіжності, які, втім, лишалися на помірному рівні.

Наприкінці 1980-х років значна кількість біженців тутсі, які втекли від насильства, почали політично зорганізовуватися. Як наслідок, у 1987 році у вигнанні сформувався Руандійський патріотичний фронт (РПФ). У 1990 році РПФ перетнув угандійсько-руандійський кордон, фактично спровокувавши цим початок громадянської війни. Конфлікт призвів до ескалації агресії та поглиблення етнічної ворожнечі, оскільки більшість, що її складала хуту, боялася втратити свої політичні та соціальні здобутки на користь РПФ, очолюваного тутсі. В ході громадянської війни загинуло від 500 до 800 тисяч цивільних, а держава зазнала чималих збитків. Протягом постконфліктного десятиліття

² Schimmel, N. (2022). A Postcolonial Reflection on the Rwandan Genocide Against the Tutsi and Statement of Solidarity with Its Survivors. *Journal of Victimology and Victim Justice*, 251660692210848. <https://doi.org/10.1177/25166069221084855>

Руанда досягла певних успіхів у відновленні свого зруйнованого та знесилоного політичного ландшафту.

Графік 1. Динаміка кількості населення Руанди в період з 1960 по 2010 роки (у млн)

Україна як держава, хоч і відрізняється від Руанди за параметрами населення та внутрішньополітичною ситуацією (ба більше — переживає не громадянську, а загарбницьку війну зі сторони Росії, що є найбільшою в Європі з часів Другої світової), проте зіткнеться по її завершенню з низкою викликів та проблем, які почасти суміжні з тими, що мали місце в Руанді.

Ознайомившись із ключовими аспектами процесу відновлення в Руанді, українське суспільство та влада зможуть зосередитися на уникненні небажаних наслідків аналогічних кроків та зрозуміти, як подолати вірогідні виклики в процесі відновлення — адже загальні підходи, що

були задіяні в Руанді (як і в інших випадках в історії), є частиною універсальних зусиль зі стабілізації будь-якого регіону.

Після припинення геноциду в липні 1994 року Руандійський патріотичний фронт взяв країну під свій контроль. В умовах масштабного хаосу та травм, отриманих населенням, першочерговим завданням стало створення стабільного уряду. Такий загальний постконфліктний виклик не меншою мірою стосуватимуться й України, адже російсько-українська війна триває вже понад 10 років, близько 3 з яких — у форматі повномасштабного вторгнення. Це тягне за собою неминучість травматичного досвіду на національному та індивідуальному рівнях, розшарування суспільства та ризику епізодичної внутрішньосоціальної ворожості.

У Руанді РПФ сформував новий уряд, до складу якого з метою сприяння єдності та примиренню увійшли представники різних політичних кіл.

Важливо: ідея національного уряду або ж уряду національного порятунку — назва не є уніфікованою — характерна для різних історичних періодів на різних теренах. Новий руандійський уряд приділяв першочергову увагу відновленню законності та порядку, що передбачало роззброєння груп ополчення та розв'язання проблем безпеки як тутсі, так і хуту. РПФ зіткнувся з важким завданням боротьби із залишками геноцидного режиму та гуманітарною кризою, включно з мільйонами біженців, які

втекли до сусідніх країн. Ключовим аспектом плану відновлення стало створення механізмів правосуддя для розслідування звірств, скоєних під час геноциду. Одна з проблем, простежуваних донині, полягає у збереженні панування меншости над більшістю — проблема, що її має бути уникнено в Україні.

Загальний план, за яким відбувалося поступове відновлення Руанди, нижче буде розглянутий по пунктах. До кожного з них буде запропоновано уроки для України на період завершення російсько-української війни. Умовно згаданий план можна поділити на гуманітарно-політичну частину, економічний компонент та діяльність судових інститутів, що стала основним шляхом до встановлення справедливого покарання.

Гуманітарно-політичне відновлення Руанди

Повернення під контроль переможців — Руандійського патріотичного фронту (РПФ) — усієї території країни відбулося шляхом входження та закріплення на цих землях армійських частин. Поряд із тим, почалося швидке створення перехідних державних інституцій, основне завдання яких полягало в гарантуванні безпеки громадян.

Відновлення безпеки та стабільності Руанди після геноциду 1994 року було найголовнішим завданням, що вимагало швидких і рішучих дій не лише від РПФ, а й від нової влади, що була зосереджена в руках Поля Каґаме. Останній спершу обійняв посаду віцепрезидента, а з 2000-го року й донині очолює державу як президент.

Урок для України: після української перемоги роль армії не зменшиться, адже військо неминуче посідатиме важливе місце в реінтеграції наразі загарбаних земель; крім того, попри внесок будь-якого політика у відбудову, осучаснення чи становлення держави важливо зберігати континуїтет влади — себто, демократичну основу, за яку, крім усього іншого, бореться Україна в ході війни, що триває.

В Руанді реформи в безпековій галузі передбачали низку стратегічних заходів, спрямованих на роззброєння воєнізованих утворень, створення нової національної армії, посилену охорону кордонів і загальну безпеку населення.

Одним із перших важливих кроків, зроблених РПФ, стало знешкодження колишніх Збройних сил Руанди та Ітерахамве, збройного формування хуту — однієї з двох народностей, що зішлися в цій громадянській війні. Цей процес передбачав виявлення та вилучення усіляких засобів ураження у колишніх учасників бойових дій, що мало важливе значення для запобігання потенційному подальшому насиллю. РПФ організував демобілізаційні табори, в яких колишні солдати могли добровільно здати арсенал та отримати підтримку для повернення до цивільного життя. Ця ініціатива мала на меті не лише зменшити безпосередню загрозу агресії, а й сприяти розвитку культури примирення, дозволяючи колишнім учасникам бойових дій відійти від життя в умовах конфлікту.

Урок для України: з територіальним поверненням давно окупованих теренів Донеччини та Луганщини безумовно постане проблема реінтеграції тамтешніх цивільних, чималий відсоток яких складають діти, свідомість яких сформувалася під окупацією. Тож поряд з питанням вилучення залишкового військового спорядження варто зосередитися на створенні відповідного суспільного простору, що буде контрольований не тільки владою, а й армією.

Ще один важливий аспект відновлення безпеки в Руанді включав захист її кордонів з метою запобігання вторгненню озброєних груп, які втекли до сусідніх країн, зокрема Бурунді та Демократичної Республіки Конго. РПФ визнав: присутність цих груп становить постійну загрозу національній стабільності та створює вірогідність повторного розпалювання конфлікту.

Аби розв'язати цю проблему, Фронт доклав дипломатичних зусиль для співпраці з урядами держав регіону й міжнародними організаціями, шукаючи підтримки своїх ініціатив з безпеки кордонів. Крім того, на кордонах з іншими державами були розгорнуті війська для моніторингу та протидії будь-яким ворожим рухам. Там була впроваджена буферна зона, що сприяла безпечнішому середовищу для руандійців.

Урок для України: території на північ та схід від України застаються її невід'ємними географічними сусідами - а значить, і ймовірними загарбниками. Незалежно від того,

якою є подальша доля земель, що нині означені як РФ, зміцнення та постійне патрулювання українського кордону є нагальним питанням.

Економічна реконструкція Руанди

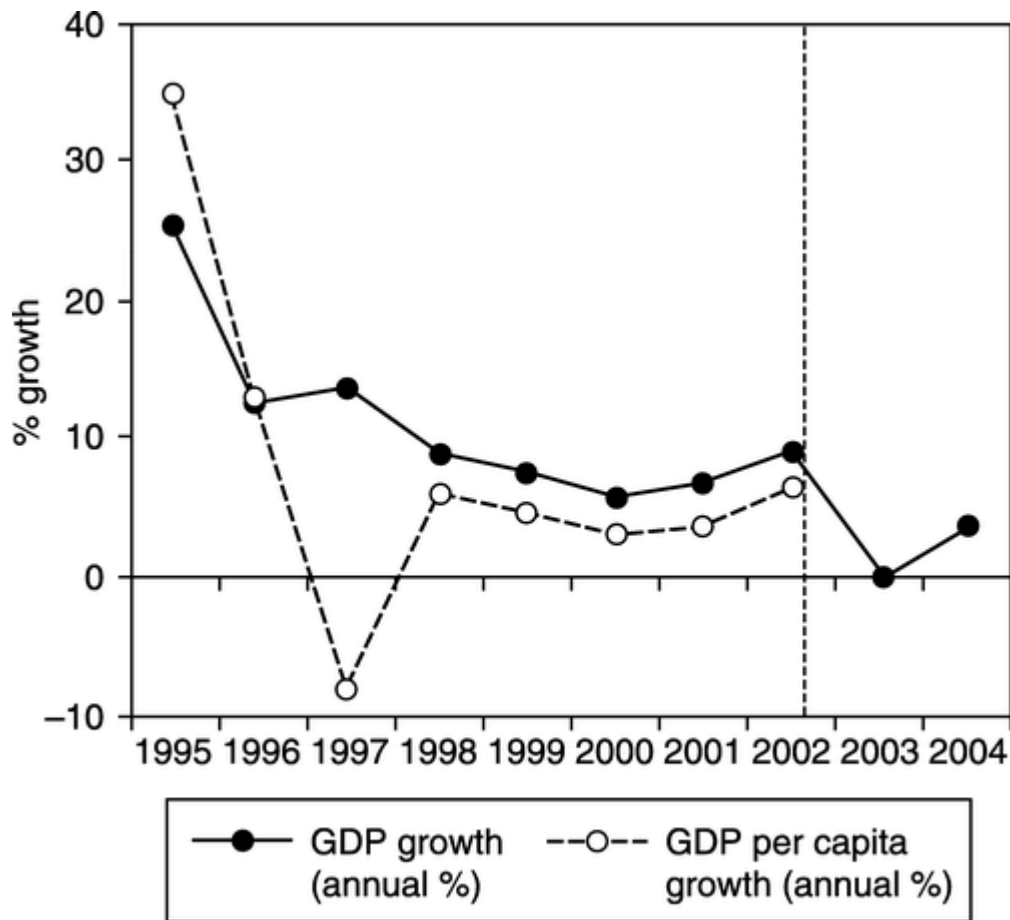
Саме завдяки міжнародній підтримці Руанда розпочала свій шлях до відновлення, реконструкції та розвитку. Зрештою, питання економічно-фінансового становища країни після війни чи конфлікту (чи будь-якої іншої проблеми — внутрішньосуспільної або зовнішньополітичної) дуже часто пов'язані з зовнішньою підтримкою.

Одним із ключових чинників у випадку Руанди стало сільське господарство. Тут помічаємо очевидний перегук з Україною, адже наша держава потерпає від цілеспрямованого знищення агросфери. Сільське господарство, зокрема експорт товарних культур, таких як чай і кава, було центральним елементом економічного відновлення Руанди. Уряд запровадив програми підвищення аграрної продуктивності, інвестуючи в іригацію та навчання фермерів. Така увага до сільського господарства не тільки збільшила врожайність, але й стала значним джерелом національного доходу, що допомогло стабілізувати економіку та врешті сформувало Руанду як один із провідних аграрних центрів африканського континенту.

Урок для України: згідно з показниками³, оприлюдненими Київською школою економіки на початку 2024 р., за 2 роки великої війни Росія завдала збитків у сільськогосподарській царині на понад 80 млрд доларів. Це надзвичайно великі цифри з огляду на те, що українська економіка на понад 70% є агроорієнтованою.

А втім, не варто сприймати ситуацію в Руанді як ідентичну ситуації в Україні, адже й площа, й загальні спроможності обох держав різняться. Відтак, збитки, завдані Україні на південних та східних теренах, що наразі знаходяться під окупацією — більш значні, ніж ті, що їх пережила Руандійська Республіка.

³*Збитки та втрати аграрного сектору України перевищують \$80 мільярдів.* (2024, February 21). Укрінформ.
<https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3830193-zbitki-ta-vtrati-agrarnogo-sektoru-ukraini-perevisuut-80-milardiv-kse-agrocentr.html>

Source: World Bank [2004].

Графік 2. Зміна показників ВВП Руанди за роками;
джерело: Світовий банк

Помітну роль у відновленні Руанди, надто протягом перших років, відіграла іноземна допомога. Уряд стратегічно використав міжнародну підтримку для фінансування проєктів розвитку та стабілізації економіки. Крім того, Руанда активно працювала над залученням прямих іноземних інвестицій, створюючи в країні сприятливе середовище для підприємців. Зокрема, уряд запровадив податкові пільги та спрощене регулювання, що посприяло залученню інвесторів до різних секторів.

Урок для України: в питанні міжнародної допомоги українській владі слід зважати на позитивні та негативні аспекти зовнішньої підтримки, оскільки в реальності надмірна фінансова допомога від міжнародних гравців подекуди призводить до розширення їхнього зовнішньополітичного впливу. Очевидно: будь-які гроші, що їх надають на відновлення з-за кордону, підкріплені зиском, який прагне отримати той чи інший благодійник, а за невиконанням умов, на яких була надана така допомога, слідує обмеження допомоги та/або покарання.

Відновлення правосуддя: міжнародні та національні суди

Для Руанди (як і для України сьогодні) гостро стояло питання утвердження справедливості та притягнення до відповідальності всіх причетних до вчинених злочинів. З метою встановлення правосуддя Руанда залучила різні інструменти від Міжнародного кримінального трибуналу до місцевих судів як перехідної ланки власної правничої системи⁴.

Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди (МКТР) був заснований у 1994 році Радою Безпеки ООН для судового переслідування осіб, які несуть найбільшу відповідальність за геноцид та інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права. Трибуналом було винесено кілька рішень — зокрема, вперше був засуджений

⁴ *Post-conflict Reconstruction and Reconciliation in Rwanda and Sri Lanka – ACCORD*. (2018, 31 May). ACCORD.

<https://www.accord.org.za/conflict-trends/post-conflict-reconstruction-and-reconciliation-in-rwanda-and-sri-lanka/>

глава уряду, прем'єр-міністр Жан Камбанда, за злочин геноциду.

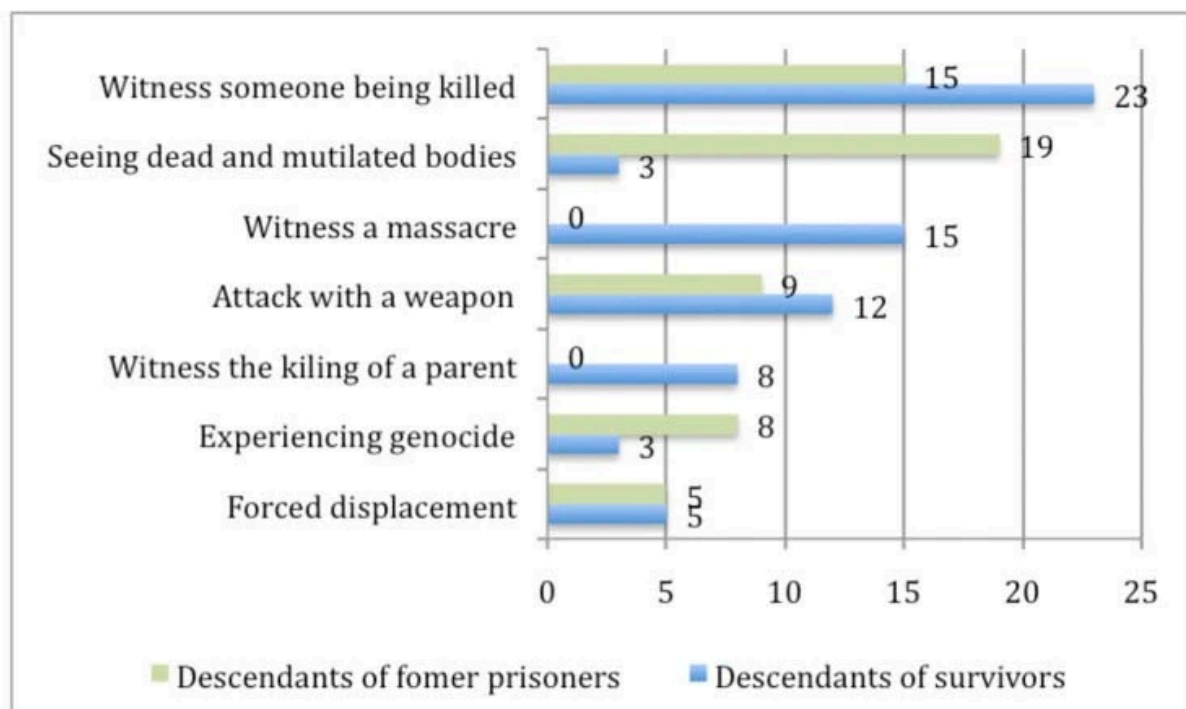
Національні суди Руанди переслідували осіб, звинувачених у плануванні геноциду або вчиненні серйозних злочинів, як-от зґвалтування. До середини 2006 року було розглянуто справи приблизно 10 000 підозрюваних. У 2007 році Руанда скасувала смертну кару, що була основною перешкодою для передачі справ з МКТР до національних судів.⁵

З метою розв'язування проблеми великої кількості обвинувачених, які все ще очікували судових процесів, у 2005 році Руанда відновила традиційну систему громадських судів під назвою «ґакака»⁶. Суди ґакака, очолювані місцевими суддями, розглядали справи підозрюваних, що були звинувачених у всіх злочинах, крім планування геноциду — цебто, виконавців, що представляли останню ланку ланцюга злочинів. Ці суди мали на меті сприяти примиренню, надаючи жертвам можливість дізнатися правду про смерть своїх близьких, а злочинцям — зізнатися у своїх злочинах, висловити каяття та попросити пробачення у співгромадян. Понад 12 000 судів ґакака

⁵ *With gacaca, Rwandan authorities imposed an original link between justice and reconciliation - Fondation Hirondelle - Media for Peace and Human Dignity - Hirondelle.org.* (2024, 22 May). La Fondation Hirondelle. <https://www.hirondelle.org/en/our-news/2152-with-gacaca-rwandan-authorities-imposed-an-original-link->

⁶ *Outreach programme on the Rwanda genocide and the United Nations.* (2014). Department of Public Information. <https://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/assets/pdf/Backgrounder%20Justice%202014.pdf>

розглянули понад 1,2 мільйона справ по всій країні до моменту їхнього закриття в 2012 році.

Графік 3. Типи найгірших травматичних подій (у відсотках), повідомлених групою нащадків тих, хто вижив ($n = 66$) та нащадків колишніх в'язнів ($n = 62$); усі народжені до 1994 року.

І хоча зрештою у питанні єдності та примирення було досягнуто значного поступу, на заваді все ще стояли психологічні та фізичні рани, що лишалися відкритими, а також бідність і відсутність політики реституції. Крім того, дехто критикує судові процеси за вибірковість, зосередженість насамперед на злочинах, скоєних переможеним урядом, та ігнорування злочинів, скоєних РПФ⁷. Це робить даний випадок характерно відмінним від

⁷ Gastreich, R. (2020, 13 May). *Post-Genocide Rwanda: A Unique Case of Political and Psycho-Social Peacebuilding. Beyond Intractability*. <https://www.beyondintractability.org/casestudy/gastreich-rwanda>

України, адже війна в Руанді не випадково названа громадянською, в той час, як в Україні логіка бойових дій є передусім екзистенційною - себто війна ведеться за виживання на своїй землі проти ворога, що хоче нас знищити.

Урок для України: найголовніше, що Україна могла би запозичити з руандійської системи правосуддя з огляду на її відмінності та загальну природу двох конфліктів — це градація судів та поділ на різні напрями в питанні встановлення правосуддя. Притягнення до відповідальності замовників, тобто авторів війни та винищення українців, має здійснюватися судами міжнародної ланки, тим більше, що кремлівський диктатор є причетним не лише до геноциду українського народу — внаслідок злочинів Москви загинуло чимало громадян інших націй та було знищено не одне місто за межами України. Поряд із тим, здійснення правосуддя над колаборантами та зрадниками має бути зоною відповідальності саме Києва як уособлення влади - але також і місцевих судів, які виноситимуть рішення стосовно збитків, нанесених на різних теренах України.

Отже, відновлення Руанди після громадянської війни ознаменувалося помітним поступом у безпеці, економічному відновленні тощо. Під керівництвом Поля Каґаме та Патріотичного фронту Руанди країна досягла стабільності шляхом роззброєння воєнізованих утворень, створення нової національної армії та розгортання військ для утвердження безпеки кордону. Економічне відродження

було передусім зосереджене на сільському господарстві, в той час, як залучення іноземних інвестицій стало допоміжним фактором, що призвів до значних темпів підвищення соціальних показників. Попри видатні досягнення, на кшталт значного скорочення рівня бідності, актуальними для Руанди залишаються проблеми забезпечення справедливого розвитку та сприяння довгостроковій соціальній згуртованості. Вивчаючи уроки відновлення Руанди, Україна має можливість впровадити якісні зміни після перемоги в російсько-українській війні.